

Отримано: 16 січня 2018 р.

Прорецензовано: 20 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: denysiuk33@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-151-156

Денисюк О. Передумови формування нового освітнього центру в Острозі (1989–1994 рр.) / О. Денисюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 151–156.

УДК 321:93/94:351 (477)

Олександр Денисюк

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ОСВІТНЬОГО ЦЕНТРУ В ОСТРОЗІ (1989–1994 РР.)

У статті досліджено першопочатковий етап формування нового освітнього центру в місті Острозі – відродження Острозької академії. Проаналізовано вихідні умови відродження. Охарактеризовано позитивні та негативні чинники, що впливали на формування освітнього закладу. Окреслено коло осіб, які розпочали цей процес. Простежено етапи на шляху до відродження вищого навчального закладу в місті. Показано важливість початкових чинників для подальшого розвитку університету.

Ключові слова: товариство «Спадщина», краєзнавство, колегіум, Острозька академія, відродження, вища освіта, університет, підготовче відділення.

Александр Денисюк

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ЦЕНТРА В ОСТРОГЕ (1989–1994 РР.)

В статье исследованы первоначальный этап формирования нового образовательного центра в городе Остроге – возрождение Острожской академии. Проанализированы исходные условия возрождения. Охарактеризованы положительные и отрицательные факторы, которые влияли на формирование образовательного учреждения. Очерчен круг лиц, которые начали этот процесс. Простежено етапы на пути к возрождению высшего учебного заведения в городе. Показана важность начальных факторов для дальнейшего развития университета.

Ключевые слова: общество «Наследие», краеведение, коллегіум, Острожская академия, возрождение, высшее образование, университет, подготовительное отделение.

Oleksandr Denysiuk

THE PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF A NEW EDUCATIONAL CENTER IN OSTROH, 1989-1994

The article investigates the initial stage of formation of a new educational centre in the city of Ostroh – the revival of the Ostroh Academy. Ostroh during the studied period are relatively small cities with underdeveloped infrastructure. These factors negatively influenced the implementation of the project to create an educational institution. The article shows how public opinion was formed and implemented the idea. The significant role of local lore movement in the city for the stated purpose. The initial conditions of the revival are analyzed. The positive and negative factors that influenced the formation of an educational institution were described. The circle of people who started this process is outlined. The stages on the way to the revival of a higher educational establishment in the city are traced. The importance of the initial factors for the further development of the university is noted.

Key words: society “Heritage”, regional studies, collegіum, Ostroh academy, revival, higher education, university, preparatory department.

Вища освіта є одним із засобів модернізації та консолідації нації. У посткомуністичній Україні вона мала б слугувати трансформації самого суспільства. Саме освіта відіграє важливу роль в утворенні нової державної еліти, без якої неможливе функціонування держави як механізму.

Більшість дослідників відзначають, що у спадок від УРСР незалежна Україна отримала значну освітню і наукову базу, проте, якісна складова останньої, порівняно із світовими стандартами, не була настільки потужною. Незалежна Україна успадкувала від СРСР дуже деформовану систему

вищої освіти. З одного боку, ця система була достатньо розвиненою в компоненті фундаментально-природничої, технічної, медичної, педагогічної, військової підготовки. А з другого – вмонтованою в централізовану планову економіку, вона залишалась надзвичайно нечутливою до змін, вузькоспеціалізованою, мала надмірну ідеологізацію навчально-виховного процесу, звужені засади демократії. Починаючи з 1991 року, перед державою постало завдання унормувати діяльність цієї системи в нових соціально-політичних умовах, збалансувати її з потребами перехідної економіки і суспільства [15].

Протягом 1990–х рр. низкою законів, указів Президента України, постанов уряду та відомчих нормативних актів цей перший етап перетворення системи освіти загалом було здійснено. Законодавчо унормовано гуманізацію та демократизацію вищої школи, діяльність приватних навчальних закладів, ступеневу освіту, систему ліцензування й акредитації ВНЗ, децентралізацію й регіоналізацію управління освітою, нову структуру напрямів і спеціальностей підготовки, посилено вплив громадськості на прийняття рішень у сфері освітньої політики тощо.

Проте, слід відмітити і той факт, що зміни системі вищої освіти досить часто носили суто «косметичний» характер. І, загалом, попри декларовані зміни, варто дослухатися до думки американського дослідника Роберта Скідельського про те, що «в посткомуністичних країнах суспільні інститути, які мають забезпечувати майбутнє [цих країн], не матимуть вибору як будуватися із рештків зруйнованої системи» [Цит. за 23, с. 66]. У випадку із системою вищої освіти України постає питання: чи вона починає перебудовуватися, чи залишається частиною уже неіснуючої системи. У цьому разі варто погодитись із концепцією трансформації освіти, згідно якої, на противагу старій системі, утворюється нова, що розпочинає боротьбу за вплив у суспільстві. Таке утворення паралельних інституцій розглядає, досліджуючи історичну науку в сучасній Україні Георгій Касьянов. Він зазначив, що «нові кадри, які не можуть реалізуватися у старій системі і, відповідно реформувати її, створюють свої власні цілком нові інституції (до слова він також розглядає процес мімікрії молодих науковців до правил гри старого істеблішменту)» [17].

Незважаючи на свою провінційність, Острог творив потужне культурне поле. У період «перебудови» в місті виникло культурно-історичне товариство «Спадщина», що об'єднало місцеву інтелігенцію. Його члени, власне, і висунули ідею відродження Острозької академії. На той час ця ідея здавалася чистою утопією й зустрічала нерозуміння, й, подекуди, відверту протидію. Проте, завдяки зусиллям небайдужих людей, її вдалося реалізувати.

Варто відзначити, що відродження Острозької академії стало можливим лише в 1994 р., у часи незалежної України, коли почали цінуватися набутки нашої національної освіти і з'явилося розуміння необхідності їхнього відновлення. Хоча з економічної точки зору це був не найкращий час для подібних починань.

В історичних працях період відновлення академії в Острозі представлений роботами В. Трофимовича [20; 21; 22], М. Грищука [13], М. Близняка [21], О. Мельника [18; 22], Я. Бондарчук [11] та ін. Проте варто наголосити, що початковий етап, а саме передумови відродження ще не були розглянуті комплексно. Варто виокремити, що значну наукову новизну дослідження складають матеріали з архіву Музею Національного університету «Острозька академія» [1–9].

Метою статті є комплексне висвітлення передумов створення нового освітнього центру в Острозі, а саме відродження Острозької академії.

Ідея відновлення виникла саме тоді, коли, як здавалося в м. Острозі було не до відродження культурних надбань минулого. Місто погрузло в адміністративних проблемах та комунальному безладі. Воно замерзало взимку та відчувало спрагу влітку. 75% будинків не були підключені до водомереж та каналізації, а про газифікацію вулиць годі було і мріяти [13, с. 5]. В такій складній ситуації з метою повернення національної культурної спадщини Острога в 1989 році місцевим краєзнавцем і громадським діячем Петром Зотовичем Андруховим було створене краєзнавче товариство «Спадщина». Воно постало із «Клубу любителів історичної книги», який функціонував у місті з 12 березня 1987 р. з тематичною спрямованістю вивчення і пропаганди історичної літератури [3, с. 51]. Товариство об'єднало вчителів, лікарів, працівників культури. Невеликий спочатку гурток ентузіастів проробив величезну роботу. За підтримки голови міськради М.В. Грищука та завідувача кафедри джерелознавства та історіографії Дніпропетровського університету, доктора історичних наук, професора корінного острожанина М. П. Ковальського «Спадщина» в 1990 році започаткувала проведення наукових конференцій «Острог на порозі 900-річчя», що були підготовкою до святкування 900-річчя

міста у 2000 році, а також видання їхніх наукових матеріалів, які стали цінним джерелом із краєзнавства. Конференції отримали визнання в Україні та за її межами. До Острога приїжджали науковці з Дніпропетровська, Києва, Львова. Луцька та багатьох інших міст, навіть із-за кордону. Але було на них мало острожан. Можна було не один раз розчаруватися і зневіритися. Але Петро Зотович уперто продовжував штурмувати, як він сам говорив, «безкультурну Бастилію» [11, с. 1]. Окрім цього, вже в радянські часи такі вчені-острогознавці, як Микола Ковальський, Ярослав Ісаєвич, Ігор Мицько, поглиблено вивчали інтелектуальну спадщину Острозької академії. «Тим самим, – підкреслював Володимир Трофимович, – вони, з одного боку, сигналізували науковій громадськості і всім небайдужим до історичного минулого України про вкоріненість освітніх традицій українського народу, а, з іншого, будували підмурівок історичної легітимності і виправданості прагнення до створення вищої школи саме в Острозі» [20, с. 153]. Фактологічне підкреслення такої історичної вагомості міста та ще й в самому Острозі мало створити певний імпульс у середовищі науковців, інтелектуалів, які брали участь у конференціях. Сприяла цьому також вдало організована культурна програма для учасників заходу. Про один з таких форумів у 1993 р згадував А. Санцевич: «Ми оглянули історичні пам'ятки міста, про які вже чимало написано... Постояли біля пам'ятного знаку на місці Острозького колегіуму, ще не знаючи, що скоро він оживе...» [Цит. за: 18, с. 7].

З метою поживлення громадського життя містян при міськраді була створена «Координаційна рада по відродженню Острога» у складі міського голови Грищука М. В., краєзнавця Андрухова П. З., секретаря ради Захарчук Н. Д., директора Острозького державного історико-культурного заповідника Позіховської С. В., директора Острозької середньої школи № 1 Михальчука М. Т. Вона розробила програму відродження м. Острога, якою передбачалося вирішення низки питань, серед яких і відродження Острозької академії [13, с. 47].

Товариство «Спадщина» та міська Рада проводили ґрунтовну роз'яснювальну роботу безпосередньо із жителями міста. Вони залучали науковців з України та скликали острожан усього світу до Острога для вирішення найважливішої проблеми відродження академії. Прикладом у цьому питанні стали кияни, які поетапно, але наполегливо відроджували Києво-Могилянську академію. 19 вересня 1991 року було видано розпорядження Голови Верховної Ради України Л.М. Кравчука «Про відродження Києво-Могилянської академії», а 24 серпня наступного року відбулося офіційне відкриття Університету «Києво-Могилянська академія» і посвята перших студентів [3, с. 82]. Саме на базі цього закладу у майбутньому відродиться Острозька академія, як вищий навчальний заклад.

Слід зазначити, що у кінці 1993 року, підбиваючи підсумки діяльності товариства «Спадщина» за попередні чотири роки діяльності, мер міста М. Грищук констатував, що вже настала пора заявити про відродження академії. Тим більше, що тоді в українському уряді були особи, які могли підтримати прагнення острожан про відродження цієї святині всеукраїнського значення [13, с. 81].

У вересні 1993 року з ініціативи П.З. Андрухова відбувся 1 з'їзд острожан. Його відкрив М.В. Грищук. У своєму виступі він наголосив на необхідності відновлення Острозької академії. Свої думки стосовно цього висловив і професор М.П. Ковальський. Він зазначив: її потрібно відроджувати навіть на громадських засадах і запевнив, що співробітники Дніпропетровського університету стануть першими викладачами [1, арк. 2-3]. Оцінюючи внесок Миколи Павловича у початковий період становлення академії, В.П. Яремчук (острозький дисертант ученого, нині – доктор історичних наук, професор) підкреслив: «Його роль полягала у тому, що він мав неабиякий досвід якісної вузівської роботи, якої бракувало на перших порах багатьом першим співробітникам університету – вчителям місцевих шкіл, молодим аспірантам. Також не слід забувати про те, що ядро викладацького складу «ранньої академії» складала значною мірою його учні. Для істориків України (та й для діаспори) прізвище Ковальського було своєрідним маркером того, що це – не черговий провінційний вуз-одноденка» [Цит. за: 22, с. 69].

Постановою з'їзду був створений організаційний комітет, до складу якого увійшли П.З. Андрухов, М.П. Ковальський, М.В. Грищук, представник Президента в Острозькому районі О. І. Мартинюк, директор будинку культури м. Острога Л.С. Трусік, директор школи № 1 М.Т. Михальчук, завідувач районного відділу освіти С. І. Василюк, кандидат медичних наук М. П. Кушнір [11, с. 3].

13 жовтня 1993 року відбулися збори інтелігенції Острога. На них прибули, згідно зі списком реєстрації, 92 особи [13, с. 64]. Одним із найважливіших питань на порядку денному було відродження академії. Постанова зборів стала основою для звернення до Президента України Л.М. Кравчука. Щоправда, на зборах були і скептичні зауваження, зокрема вчитель О. Мазур взагалі висловив сумнів

про те, хто буде вчитися в тій академії, тому що ніхто не показує її перспективи [2, арк. 3]. Подібні песимістичні думки довгий час побутували у громаді міста. Як зазначає теперішній проректор із навчально-виховної роботи Руслана Каламаж, коли вона тільки ішла працювати у 1994 році в університет, її запитували: «Скажіть чесно, ви зможете досягти рівня хоча б гарного ПТУ» [9]. Крім того, Острого був занедбаним містом. За радянських часів у ньому були відкриті такі заклади, як обласні психоневрологічна лікарня, тубдиспансер, школи для дітей з вадами слуху та розумово відсталих. Тому відкриття тут вищого навчального закладу було справді фантастичною ідеєю, в яку мало хто вірив. Як згадував Петро Кулаковський, «починалося все з нічого і з фантазій. Труднощі були цілодобово, але було дуже багато щирості і це підкуплювало» [Цит. за 21, с. 100].

Наступним кроком острожан у цьому питанні була організована у жовтні 1993 року зустріч міського голови м. Острога Гришука М. В. із віце-прем'єром з питань гуманітарної політики Жулинським М. Г. У листі, переданому останньому, міський голова від імені всіх острожан поділився своїми роздумами щодо відродження української історії та культури.

Тут було детально описано стан тогочасного Острога, в якому замість освіти зведено психлікарні та допоміжні школи. Відзначено роль міста і його вагомий внесок в українську історію. Наголошено, що в ньому є сили, які працюють над духовним та національним відродженням, зокрема товариство «Спадщина». М. Жулинському запропонували виступити в уряді з ініціативою відродження в Острозі академії як вищого гуманітарного закладу та перетворення міста на центр міжнародного туризму. Він підтримав звернення та запевнив, що буде робити все можливе, аби вирішити порушені громадськістю міста питання, а також запропонував подати на розгляд Кабінету Міністрів та Президента України відповідні документи.

Про свою підтримку відродження в Острозі вищої школи заявила низка українських вчених [13, с. 82-83]. Проте, усього цього було недостатньо. Потрібно було підготувати відповідне обґрунтування і погодити все у владних вертикалях. Окрім того, паралельно велися консультації із провідними вченими України. Особливо плідною стала зустріч з ректором університету «Києво-Могилянська академія» В'ячеславом Брюховецьким, який на прохання віце-прем'єра М. Жулинського дав згоду взяти під свою протекцію острозький навчальний заклад і особисто клопотався перед Президентом України [3, арк. 1].

18 січня 1994 року на розгляд сесії Острозької міської ради було винесено питання «Про відновлення славнозвісної Острозької академії». Депутати одногolosно прийняли ухвалу про порушення клопотання перед Президентом України Л. Кравчуком розглянути питання про відродження державного університету «Острозька академія» та бути його протектором. Окрім того, була підготовлена історична довідка та обґрунтування для її відновлення [13, с. 84-85]. Воно було передано Представнику Президента України в Рівненській області Р.Д. Василичину з проханням порушити дане питання перед Л.М. Кравчуком.

Уже після погодження проекту Указу Президента України відповідними міністерствами та відомствами щодо відродження Острозької академії стався конфлікт між місцевою владою, з одного боку, та педагогічним колективом і батьками учнів школи № 4, яка мала відійти до академії, з іншого [4; 13, с. 87]. Через це процес із відновленням дещо затягнувся. Лише по вирішенню цього і інших питань 12 квітня 1994 року був підписаний і оприлюднений Указ Президента України Л.М. Кравчука «Про утворення Острозького колегіуму», в якому вказувалось: «... Підтримати ініціативу Представника президента у Рівненській області, Острозької міської ради народних депутатів, Університету Києво-Могилянська академія та утворити Острозький колегіум як спеціалізований навчальний заклад» [5].

4 травня 1994 року до Острога прибула представницька делегація на чолі із М.Г. Жулинським. Остання мала розглянути питання «Про статус Острозького колегіуму та практичні заходи щодо організації його роботи». Обговоривши його, члени комісії прийняли такі рішення: визначити за доцільне розбудувати Острозький колегіум як спеціалізований вищий заклад III рівня акредитації та створити умови для його самоврядності. А групі у складі Представника Президента в Рівненській області та голові міської ради м. Острога, голові робочої групи Г.Т. Харчуку і ректору УКМА В.С. Брюховецькому слід узгодити до 1 червня 1994 року кандидатуру ректора-організатора Острозького колегіуму. А вже до 1 липня того ж року потрібно визначити напрямки підготовки бакалаврів і спеціалістів на початковий період його роботи; виконавчій дирекції закладу рекомендувалося з метою завчасного і якісного формування майбутньої категорії студентів з 1 жовтня 1994 року організувати підготовчі курси або відділення. Комісія узгодила низку інших актуальних питань. Не-

вирішеним залишалося, хто очолить ще не існуючий заклад? Як згадував тогочасний мер Острога: «Претендентів вистачало, але ректором мала стати тільки людина смілива, самовіддана і впевнена у своїх силах. На зустріч з Миколою Жулинським та В'ячеславом Брюховецьким вмовили поїхати декана педагогічного факультету Рівненського педагогічного інституту Ігоря Пасічника. Після цієї зустрічі Брюховецький зателефонував до мене і сказав: «Роби, що хочеш, а Пасічник повинен погодитись. Це та людина, яка нам потрібна» [Цит. за: 19]. Зі слів Ігоря Демидовича, він погодився, хоча тоді ще не знав, що побачить в Острозі. Багатьох людей вмовляли на цю посаду, але, коли вони приїжджали сюди і бачили ті руїни, не хотіли залишатися тут [16]. Інші керівні посади посіли Ігор Володимирович Грицюк – проректор з адміністративно-господарської частини (в 1998 році його змінив на цій посаді Грищук М.В.); Василь Миколайович Жуковський – проректор з навчально-виховної роботи; Микола Павлович Ковальський – проректор з наукової роботи; Наталія Анатолівна Банацька – директор підготовчого відділення.

У жовтні 1994 року в Острозькому вищому колегіумі розпочався прийом документів на підготовче відділення. У листопаді відбулися співбесіда і вступне тестування. Абітурієнти склали тести при вступі з таких предметів: українська та англійська мови, історія України, історія української літератури, основи економічних знань, математика [10]. 100 абітурієнтів стали слухачами підготовчого відділення. За результатами тестових випробувань 53 із них були зараховані в групи планового набору, а 47, які не набрали необхідної кількості балів, стали слухачами підготовчого відділення. Навчання на підготовчому відділенні тривало 7 місяців (з грудня 1994 року по червень 1995) [7]. Проте, за цим здавалось успіхом починання вищої школи в Острозі стояла наполеглива праця тих, хто повірив у цю ідею. Як пригадує В.Жуковський, «у 1994 р. ми з Ігорем Пасічником підготували оголошення про те, що Острозький вищий колегіум набирає слухачів на підготовче відділення... Ігор Демидович підсаджував мене, і ми розклеювали ці оголошення на стовпах на залізничному вокзалі у Рівному» [Цит. за: 12]. Цей спогад ілюструє величезне бажання колективу майбутнього закладу перемогти зневіру оточуючих і зацікавити абітурієнтів. Перші слухачі підготовчого відділення виявились такими ж натхненними як і колектив на той час Вищого колегіуму. В символічному альбомі-посланні вони, звертаючись до наступних поколінь студентів, передають запал до ідей Острозької академії і величезну любов до своїх викладачів, а також бажають відродити місто Острог до його колишньої величі [8, арк.4-5,19].

Таким чином, ідея, що виникла в середовищі інтелігенції міста Острога, котра гуртувалася довкола краєзнавчого товариства «Спадщина», знайшла своє втілення у відродженні Острозької академії. Її головним ініціатором виступив голова товариства Петро Андрухов. Вагому роль у цьому процесі відіграло проведення краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». Було залучено як місцеву громадськість, так і отримано підтримку від науковців та громадських діячів з України та за кордоном.

Список використаних джерел та літератури:

1. Матеріали з фондів музею історії Національного університету «Острозька академія». Товариство Спадщина. Протокол проведення 1 з'їзду острожан. 5 арк.
2. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Товариство Спадщина. Протокол зборів інтелігенції м. Острога. 6 арк.
3. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Офіційне листування Острозької академії. Лист ректора УКМА Брюховецького В. до Президента України Кравчука Л. М. 1 арк.
4. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Установчі документи, заяви, звернення, укази. Звернення педагогічного, учнівського та батьківського колективу Острозької СШ № 4 до міністра освіти п. Таланчука від 4 квітня 1994 р. 12 арк.
5. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Установчі документи, заяви, звернення, укази Указ Президента України від 12 квітня 1994 р. № 156/94 «Про утворення Острозького колегіуму». 1 арк.
6. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Установчі документи, заяви, звернення, укази, розпорядження №166 «Про організаційний комітет по підготовці до відкриття Острозького вищого Колегіуму». 1 арк.
7. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Установчі документи, заяви, звернення, укази. Інформація про результати прийому на підготовче відділення Острозького Вищого колегіуму. 3 арк.
8. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Альбом випускників Підготовчого відділення ОВК у 1994-1995 «Як все починалось». 20 арк.
9. Особистий архів Трофимовича В. В. Спогади Каламаж Р. В. 1 арк.
10. Банацька Н. Перша сходінка до висот науки. *Життя і слово*. 1995. 1 липня. С. 4.
11. Бондарчук Я. Відродження Острозької академії. *Острозька академія*. 1998. Ч. 30. С. 8.

12. Данилюк О. Острозькій академії – 20 років: хто і як віродив перший університет Східної Європи. URL: <http://ogo.ua/articles/view/2014-08-31/50051.html> (дата звернення: 12.06.2017).
13. Гришук М. Роль членів територіальної громади у процесі віродження міст України (на прикладі м. Острога): навч. посіб. Острог, 2003. 123 с.
14. Жуковський В. Острозький Вищий Колегіум. Волинь. 9 червня 1995. С. 6.
15. Згуровський М. Українська освіта на зламі суспільного розвитку *Дзеркало Тижня*. 2013. № 5. URL: <https://dt.ua/EDUCATION/vischa-osvita-na-zlami-suspilnogo-rozvitku.html> (дата звернення: 12.06.2017).
16. Капсамун І. Ігор Пасічник: Я просто ректор. *День*. 2008. 18 жовт. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/igor-pasichnik-ya-prosto-rektor> (дата звернення: 12.06.2017).
17. Касьянов Г. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты. *Ab Imperio*. 2003. № 2. С. 491–519.
18. Мельник О. Внесок Миколи Ковальського у віродження Острозької академії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2015. Вип.24. С. 5-10.
19. Решетилова О. ...+15. Вітаємо! Цікаві сюжети з життя віродженої Острозької академії. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/15-vitaiemo> (дата звернення: 10.07.2017).
20. Трофимович В. Віродження і поступ Острозької академії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2002. Вип.2. С. 153-166.
21. Трофимович В., Близняк М. Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2012. Вип.19. С.99–110.
22. Трофимович В., Мельник О. Життя заради науки (До 85-річчя з дня народження видатного українського історика Миколи Ковальського). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2014. Вип. 22. С. 49-86.
23. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ, 2013. 552 с.